

Univerzalita a jedinečnost

Čtyři výroky o diverzitě

Vladimír Svatoň

Univerzita Karlova

UNIVERSALITY AND ITS SINGULARITY: FOUR COMMENTS ON DIVERSITY

European civilization is based on the continuous conflict between the awareness of the universally valid laws, on the one hand, and the experience or requirements of the individual, on the other. This conflict is the source of the genre of tragedy. Modern era is characterized by the always stronger defense of the individual rights. The fact that even the strict rule of general requirements could not overshadow the individual voice is demonstrated by the example of Russian literature of the revolutionary period (A. Platonov, I. Babel, M. Tsvetaeva, V. Shklovsky).

KLÍČOVÁ SLOVA:

problém evropské identity — obrana subjektivity — subjektivita v ruské revoluční literatuře
problem of European identity — defense of subjectivity — subjectivity in Russian revolutionary literature

Na evropské civilizaci je vždycky zdůrazňována její racionalita. Z ní se pak vyvozují její ambice na univerzální platnost: univerzalita je empiricky potvrzována šířením evropských technických vymožeností, které si přisvojují civilizace, jež byly původně na evropském myšlení a stylu života nezávislé. Očividným faktem se stala „generalizace evropské životní formy a evropského životního prostoru touto formou prodchnutého“.¹ Přesto je třeba přiznat, že evropská civilizace není takto jednoznačná: univerzalistická tendence je v nápadném nesouladu s množstvím kulturních tradic a jazyků, kterými se v Evropě mluví, i s množstvím nevelkých států, jež lpí na své suverenitě a jejichž počet stále roste. Jan Patočka odkázal navíc na jistou vnitřní nesusoudost evropské duchovnosti. Svou tezi doplnil slovy: „radikální reflexe, která se ustavila pouze v Řecku, bojuje v evropském světě proti nereflektované, nefilosofické zkušenosti, tuto zkušenost formuje, stále nově se s ní vyrovnává — to je proces, který určuje vnitřní a vnější osud Evropy.“² V evropském duchovním životě našel Jan Patočka neustálou oscilaci těchto dvou poloh. Je proto třeba uznat, že jádro evropské civilizace netvoří jednotící princip, ale permanentní (stále znovu prožívaný a stále překonávaný) rozpor.

---

1 Patočka 2002, s. 246.

2 Tamtéž, s. 241.

Literární zkušenost tuto rozpornost potvrzuje: v oněch „nereflektovaných“ polohách však můžeme nalézt svébytnou dynamiku a pozitivní možnosti, nelze je považovat jenom za nedostatečně rozvinutou sféru filosoficky formulované zkušenosti. Univerzálně platné (nebo o univerzální platnost usilující) kategorie byly tradičně konfrontovány s prožitky a zájmy jedince, s problematickým světem individuálního života, s jeho strádáním, pocitem ublíženosti, resentimentem či vzdorem. Klasicistní umění Evropy (např. tragédie 17. a 18. století nebo „román výchovy“) vycházelo ze zdánlivě samozřejmého předpokladu, že jedinec musí splynout s univerzálně platnými nadosobními principy: individuální zájmy byly po dlouhou dobu ve stínu života odehrávajícího se „v zákoně“. Naopak v duchovních proudech, které lze pokládat za „dekadenci“ evropských hodnot a které nalézaly výraz v literatuře sentimentalismu, romantismu nebo naturalismu, platil nárok jedince, třeba nedokonalého nebo i mravně pochybného, na přijetí nebo aspoň na soucit s jeho existencí. Dostojevskij vyhrotil tuto situaci v tirádách zpustlého Marmeladova v románu *Zločin a trest*: Marmeladov sní, že Bůh při posledním soudu otevře svou náruč i všem provinilým a hanebným. Jedinečný život nabyt v Evropě svého významu snad proto, že vědomí o obecných principech vzniklo v antickém Řecku přibližně v téže době, kdy se zrodila geometrie: geometrické zákony platí nezávisle na lidském souhlasu, jejich součástí jsou však důkazy, kterými si každý člověk může sám ověřit jejich platnost. Jedinec, zdroj neklidu a různosti, tak nebyl eliminován.

V ruském duchovním životě se projevil rozpor mezi „zákonem“ a „lidskou subjektivitou“ (mezi „univerzálnem“ a „diverzitou“) zvláště intenzívně. Na jedné straně byl pro ruské myšlení příznačný důraz na význam „státnosti“ a „oběti“ ve jménu hodnot přesahujících obzor jedince, zároveň však objevila ruská literatura naléhavost osudu „malého člověka“, bytosti s omezeným okruhem životních zájmů a zkušeností: Puškinova „staničního dozorce“, Lermontovova Maxima Maximyče, Gogolova Bašmačkina, Dostojevského „chudých lidí“, Tolstého Platona Karatajeva, hrdinů Čechovových dramát i pitoreskních postav ze Sologubových a Zoščenkových próz. Patos nadosobních požadavků nebyl vždycky falešný, a to ani tehdy, když byl pojat jako zájem státní (v Puškinových poémách *Poltava* a *Měděný jezdec*). Častěji však byla sféra nadosobních hodnot ztotožněna s „vládou země“, s pozemskými vitálními silami (Tolstoj, Šolochov, Platonov), s požadavky křesťanské duchovnosti (Dostojevskij) nebo s přílnutím k odvěké ruské tradici (Leskov, Pasternak), před jejíž mocí se lidský jedinec ztrácel. Vždy však byl přítomný rub těchto sil — jedinečná, zdánlivě bezvýznamná existence s jejími slzami a vyčítavými gesty. Během 19. století se vzájemný poměr postav, reprezentujících každou polohu, proměnil. „Malý člověk“ tu nestál na periférii dění, ale měl jistější, třebaš utajený přístup k obecným silám života než představitelé idejí (nápadné je to u Tolstého).

Dvacáté století polaritu těchto poloh nezrušilo, literatura v prvních desetiletích socialistického státu rozvíjela (ba rozměňovala) výsledky předchozí klasické epochy, především symbolismu. Šolochovův *Tichý Don* je dovršením pozdní formy historického románu: organické lokální společenství (kozáctvo) se hroutí pod náporom moderní centralizované a byrokratické společnosti, v níž si hrdina chce vydobýt (marně ovšem) prostor pro svůj jedinečný život. Díla, která nemají tématem „konec epochy“, zánik určitého civilizačního okruhu, ale chtějí vystihnout tušení nové éry, vnesla do této polarity nový odstín.

Andrej Platonov:

Čagatajev se nyní podíval novými očima na toto hliněné návrší, pod nímž také ležely zpřeházené kosti nějakého malého národa, jenž ztratil své jméno i tělo, aby k sobě nepřilákal žádné další trýznitele. Otrocká práce, dřina a vysávání nikdy nevstřebávají jen sílu fyzickou, jen ruce, nikoli — vstřebávají i všecek rozum a také srdce; duše je ničena první, potom odpadá tělo. Tehdy se člověk ukrývá do smrti, odchází do země jako do pevnosti a azylu, aniž si uvědomuje, že žil, odpoután a odnaučen svým vlastním životním zájmům, s hlavou, která přivykla jedině věřit, snít a budovat vzdušné zámky. Což i jeho lidé z kmene Džan ulehnu zanedlouho někde v těchto místech a vítr je pokryje hlínou a po nich nezůstane ani památka, neboť nedokázali vystavět něco z kamene či ze železa, nevymysleli žádnou věčnou krásu — kopali jen hlínu v kanálech, které proud zanášel znovu, a lidé opět kopali nánosy a vyhazovali z vody přebytečnou hlínu, ale kalný potok přinášel nový jíl a ten znovu smazával beze stop jejich práci.³

Řád je založen v samé přírodě. Univerzalita přírodního dění, jejíž součástí je člověk, vystoupila ve své nelítostné podobě (jako osud v řecké tragédii). Člověk je neopatrnou položkou v dějích přírody — zdaleka ne laskavé matky.

V Babelově povídkovém cyklu *Rudá jízda* (1928) jsou postavy a jejich akce rozloženy podle tradičního modelu: intelektuál (politický komisař rudé armády) se vyrovnává s elementární mentalitou revolučních vojáků, které plně nerozumí a nemůže se jí přizpůsobit. V nepřehledné bojové situaci (za pověstného tažení Rudé armády proti Polsku v roce 1920) uvidí raněného rudoarmějce:

Člověk, který seděl u cesty, byl telefonista Dolgušov. Nohy měl rozhozené a upřeně se na nás díval.

„Já,“ řekl Dolgušov, když jsme k němu dojeli, „já už jsem hotovej... Je vám to jasný?“

„Je,“ odpověděl Griščuk a zastavil koně.

„Je potřeba na mě obětovat patronu,“ řekl Dolgušov. Seděl a opíral se o strom. Každá bota mu trčela jinam. Nespouštěl ze mne oči a opatrně si odhrnul košili. Břícho měl rozervané, střeva se mu plazila na kolena a bylo vidět, jak bije srdce.

„Najde mě šlachta a budou se mi posmívat. Tady máš dokumenty, napíšeš mámé co a jak...“

„Ne,“ odpověděl jsem a pobodl koně ostruhami.

Dolgušov rozložil po zemi modré dlaně a nedůvěřivě si je prohlédl.

„Utíkáš,“ zamumlal a sklouzl, „jen utíkej, hajzle...“

Po těle mi stékal pot... Kulometry vytukávaly pořád rychleji, s hysterickou umíněností. Obklopen svatozáří západu, přijížděl k nám Afoňka Bida.

„Pomaličku to čistíme,“ zvolal vesele. „Co to tady máte za tyjátr?“

Ukázal jsem mu na Dolgušova a podjel.

Mluvili spolu krátce — co, to jsem neslyšel. Dolgušov podal četaři svou knížku. Afoňka ji schoval do boty a střelil Dolgušova do úst.

3 Platonov 1967, s. 62.

„Afoňo,“ řekl jsem s ubohým úsměvem a popojel ke kozákovi, „já, já jsem nemoh...“

„Vodpal,“ odpověděl a zbledl, „zabiju tě. Vy brejláči, vy našince litujete jako kočka myš...“

A natáhl kohoutek.

Jel jsem krokem a neohlížel se. V zádech jsem cítil chlad a smrt.

„Hele,“ křikl vzadu Griščuk, „neblbni!“ a chytil Afoňku za ruku.

„Svině jedna,“ křikl Afoňka, „však já ho dostanu...“⁴

Přes všechnu hrůzu znají tito „malí lidé“ jakýsi vševládny univerzální princip, který vyznávají za rozpadu všech civilizačních mechanismů a forem. Nebylo vyhnutí: bylo nutno přijmout jej takový, jaký je, v jeho drastičnosti, ba ohavnosti. Univerzalita základních etických principů nehýčká jedince, který se jí vymyká.

Jedinečný osud však nepřestává být zdrojem neklidu, nelze se přes něj přenést, nelze jej pomínout. Marina Cvetajevová nechává takto uvažovat Hamleta o jeho lásce k Ofélii:

— Na dně leží, na písku
A v řasách... Spát na dně
zatoužila — ale ani tam není spánku!

— Dal jsem jí přece svou lásku,
Ani čtyřicet tisíc bratří
Tak nemůže milovat!

Hamlete!

Na dně leží, na písku:
Ach, písek! Poslední věneček
Uvázl na břehu...

— Přece jsem ji miloval
Jak čtyřicet tisíc...
— Méně však

Než jediný milenec.

Na dně leží, na písku.

— Přece jsem jí dal —
Svou lásku?⁵

Bratrská láska je dána příbuzenským vztahem, samou přírodou. Osobnost však musí dospět k lásce jedinečné, ne-dané, nepřenosné a nenahraditelné. Jedinečnost se ozývá i pod tlakem všeobecné pomíjivosti věcí.

A čtvrtý případ univerzálního řádu. Viktor Šklovskij vylíčil, jak prchal před zatčením (a nepochybně i před popravou), když byla prozrazena jeho účast v povstání proti bolševikům:

4 Babel 1975, s. 44–45.

5 Cvetajeva 1965, s. 240–241. Přel. V. S.

Dojel jsem do Moskvy, zprávy o prozrazení se potvrdily, tak jsem se rozhodl odjet na Ukrajinu.

V Moskvě mi ukradli peníze a doklady, když jsem si kupoval barvu na vlasy.

Zastavil jsem se u jednoho kamaráda (který se o politiku nestaral), odbarvil jsem si u něho vlasy — vyšla mi z toho fialová barva. To jsme se nasmáli! Musel jsem se oholit. Přenocovat u něho jsem nemohl.

Zašel jsem k jinému známému, ten mě odvedl do archivu, zavřel a řekl:

„Jestli přijde v noci kontrola, tak šusti a říkej, že jsi kus papíru.“

Přednesl jsem v Moskvě krátký referát na téma *Syžet ve verši*. [...]

V Kursku nebo Orlu jsme přesedli na Lvov, dojeli jsme do Želobovky, kde se sjely všechny vlaky, a šli pěšky na Ukrajinu.

Šli jsme s nadšením, šlo nás mnoho, všichni s uzlíky přes rameno.

Naproti nám jdou vojáci, zastavují mě a jednoho malého Žida v neobyčejně dlouhém plášti.

„Pojďte s námi!“

Šli jsme, ne do stanice, ale do pole.

Zašli jsme do úžlabiny. Všude kolem bylo ticho, vítr nefoukal. [...]

Potom rozložil všechny věci, i moje, i toho druhého, a vzal si, co chtěl. Tíše, pokojně, ani mu to nebylo trapné. Prostě jako v krámu.

Vzal mi trochu peněz a bundu s dírkou.

V té úžlabině bylo ticho, mluvil jsem s vojákem o Třetí internacionále — náš rozhovor začal, když mi stahoval holínky. Pohovořil o Ukrajině a šel nás kousek vyprovodit.

Šli jsme a potkali druhého vojáka, ale ten, co nás doprovázel, řekl: „Prověření“ a ukázal do pole: „Tak jděte tam k těm topolům.“

Pršelo, pod nohama ornice. Brodil jsem se tudy dlouho, ztratil jsem svého společníka a v dálce orali lidé, díval jsem se na ně a divil se.

Teď už vím, že orat se musí dokonce i mezi dvěma frontovými liniemi, dokonce mezi kulkami, a ani ti, kdo jdou a útočí, se nemají co divit.⁶

Tento příklad je nejvíce ruský. „Obecný princip“ je představen jako monumentální lhotejnost kosmu vůči jedinci, ba i lidským dějinám. Člověk přesto chce přežít, snad v naději, že jeho život má jistý smysl, možná i bez této naděje, z pouhé biologické setrvačnosti. Je drčen jako mravenec, ale v prostoru, který mu zbývá, koná to, co vždy bylo osou jeho života: přednese referát, orá pole.

„Univerzalita“, řád, zákon, či pouhý „běh věcí“, se střetá s chabým lidským jedincem, sotva ho nechá vydechnout. Jeho diverzní povaha univerzálnímu zákonu přesto uniká, jakž takž přežívá, hledá skulinu, do které se může schovat, je zdrojem nepořádku, ale tím i života.

6 Šklovskij 2011, s. 244–247.

LITERATURA

Babel, Isaak. *Rudá jízda a jiné prózy*. Přel. Jan Zábřana. Praha : Odeon, 1975.

Cvetajeva, Marina. *Izbrannyje proizvedenija*. Moskva — Leningrad : Sovetskij pisatel', 1965.

Patočka, Jan. „Evropa a její dědictví: Skica k filosofii dějin“. In týž. *Péče o duši*, sv. 3. Praha : OIKOYMENH, 2002.

Platonov, Andrej. *Džan*. Přel. Anna Nováková. Praha : Svět sovětů, 1967.

Šklovskij, Viktor. *Sentimentální cesta: Zápisky revolučního komisaře*. Přel. Petr Šimák. Podlesí — Praha : Dauphin, 2011.

Vladimír Svatoň (* 1931) literární historik, rusista, komparatista. Působil v Ústavu pro českou a světovou literaturu ČSAV, poté v Centru komparatistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Autor pěti knih, poslední dvě: *Román v souvislostech času* (2009), *Na cestě evropským literárním polem* (2017). E-mail: Vladimír.Svaton@ff.cuni.cz

